

УДК 37.091.2: 373.3.016(477. 89 Под) (045) «XIX – XX ст.» Д 55
 DOI <https://doi.org/10.37915/pa.vi55.525>

Шоробура І. М.,
 orcid.org/0000-0003-3728-7968
 Бурдуваліс К. М.,
 orcid.org/0000-0003-3973-6659

ДО ПИТАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАВЛЬНОГО ПРОЦЕСУ В ПОЧАТКОВИХ ШКОЛАХ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ

У статті розглянуто шляхи та методи організації навчального процесу в початкових школах Подільської губернії. Слід зазначити, що період розвитку початкової освіти в другій половині XIX століття характеризується багатовекторністю навчальних закладів. Внутрішня структура народної освіти складалася з трьох ланок. Для управління початковими училищами створювалися губернські та повітові училищні ради. Губернська рада під головуванням єпархіального архієрея складалася з губернатора, директора училищ та двох членів від губернських земських зборів. Повітова рада складалася із представників внутрішніх справ та народної освіти, яких призначали губернатор та інспектор навчального округу, духовного відомства, двох представників повітових земських зборів та представників тих відомств, які мали свої училища в повіті, а також представника міського самоврядування. Основними предметами викладання в них були Закон Божий, російська мова, арифметика. У двокласних міністерських школах, які становили собою вищий і закінчений ступінь елементарної освіти, вивчалися ще й історія, географія, природознавство, основи планіметрії, креслення, церковний спів. Крім загальноосвітніх предметів, у деяких сільських школах учні навчалися також ремеслу. Слід зазначити, що навчання та ставлення учителів до учнів не було формальним. Обов'язково вівся класний журнал. Учителі прагнули того, щоб учні не тільки заучували, але й розуміли матеріал. Методами покарання порушників дисципліни були догана, розмова у присутності учнів, залишення після уроків, позбавлення обіду, виклик батьків до школи тощо. Освітня сфера Подільської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. постійно відчувала гостру потребу й нестачу не тільки шкільних приміщень, обладнання, підручників, методичних посібників та наочних матеріалів, але й підготовлених педагогічних кадрів. Ураховуючи те, що в Подільській губернії окрім духовної семінарії не існувало інших вищих навчальних закладів, як, до речі, й у багатьох інших російських губерніях, питання кадрового забезпечення весь час стояло на порядку денному.

Ключові слова: освіта, реформування, парафія, Подільська губернія, школа.

Постановка проблеми. Друга половина XIX століття в російській імперії характеризується проведенням реформ в усіх галузях. Активно реформувалася також освітня галузь. Стан справ в освіті в цей період не відповідав вимогам суспільства та розвитку економіки. Незважаючи на реакційну політику імперського уряду в галузі народної освіти, потреба в освічених працівниках сприяла виникненню та розвитку різних типів шкіл. Для розуміння сутності народної освіти розглянемо особливості організації навчального процесу в початкових школах Подільської губернії.

Аналіз досліджень засвідчує, що така проблематика досліджувалася у працях істориків та педагогів І. Сесака, М. Ярмаченко, С. Бричок, Н. Балабуст, І. Боголюбова. Згадані науковці дослідили місце та роль початкової школи в системі освіти російської імперії, проаналізували історичний розвиток шкіл.

Мета статті полягає в дослідженні заходів місцевих органів влади, священників та педагогів щодо організації навчального процесу початкових школах губернії.

*© Шоробура І. М.

*© Бурдуваліс К. М.

Для досягнення мети поставлено такі завдання: проаналізувати типи та види шкіл; з'ясувати структури, які відповідали за роботу навчальних закладів; дослідити програми та навчальні предмети, які викладалися у школах.

Виклад основного матеріалу. Період розвитку початкової освіти в другій половині XIX століття характеризується багатовекторністю навчальних закладів. Тогочасна народна школа складалася із трьох ланок. До першої належали однокласні училища, де обов'язковими для вивчення були Закон Божий, читання, письмо та основи арифметики.

Школи другої ланки включали в себе двокласні зразкові училища міністерства народної освіти та двокласні церковнопарафіяльні школи. Термін навчання в школах цього типу тривав три роки.

До третьої ланки належали повітові та міські багатокласні училища.

У 80-х роках XIX століття діяльність навчальних закладів регламентувалася в загальних рисах. Основним документом, який прописував навчальний процес, були «Правила та програми іспитів для бажаючих скористатися пільгою щодо відбування військової повинності», затверджені ще 1874 року [2, арк. 8].

Ці правила чітко прописували лише діяльність міністерських зразкових училищ. У них визначався зміст кожного предмета та кількість годин, які відводилися на його вивчення. Слід зазначити, що міністерські та земські школи за предметом освіти майже нічим не відрізнялися між собою. У школах цього типу викладалися Закон Божий, російська мова, арифметика. У двокласних школах, у яких діти завершували навчання, вивчалися ще й історія, географія, природознавство, основи планіметрії, креслення, церковний спів. Практикувалося також вивчення в деяких сільських школах ремесел, які були необхідними для дітей у селах.

Педагоги-практики бачили реальні потреби дітей та намагалися розширити обсяг шкільних програм і втілити в навчальний процес передові методи. Однак їхні бажання напштовхувалися на офіційні перешкоди. Унаслідок цього рівень загальноосвітньої підготовки учнів залишався низьким.

Для управління початковими училищами створювалися губернські та повітові училищні ради. Губернська рада під головуванням єпархіального архієрея складалася з губернатора, директора училищ та двох членів від губернських земських зборів.

Повітова рада складалася з представників внутрішніх справ повіту та народної освіти, яких призначали губернатор та інспектор навчального округу, духовного відомства, двох представників повітових земських зборів та представників тих відомств, які мали свої училища у повіті, а також представника міського самоврядування.

Повітова рада могла обрати головою будь-якого зі своїх членів. Обов'язки повітових рад, окрім розпливчато сформульованих «спостереження» та «підкування» над народними училищами, полягали у вирішенні проблем їхньої установи. Губернські ради здійснювали також нагляд за діяльністю повітових.

Усі господарські та фінансові питання шкіл і забезпечення вчителів платнею повністю покладалася на тих, хто заснував школи та ніс основні витрати.

Хоча школа мала навчати дітей усіх без винятку національностей та віросповідань, від 1880-х років було значно обмежено вступ до початкових училищ євреїв.

На початку 90-х років XIX століття до церковнопарафіяльних шкіл було включено вільні селянські школи та школи грамоти. Їх узяв під свою опіку Синод. Із приєднанням цих шкіл, у яких навчання велося за іншими програмами, Синодом розроблено та оприлюднено низку указів та положень щодо освітньої діяльності: 1886 року затверджуються «Програми навчальних предметів для церковнопарафіяльних шкіл», 1891 року було вироблено особливі «Правила про школи грамоти», 1896 року – «Положення про керівництво школами церковнопарафіяльними і грамоти відомства православного віросповідання», 1902 року – «Положення про церковні школи».

На початку ХХ ст. православна церква поступово втрачає авторитет у суспільстві. Це негативно позначилося на викладанні церковних дисциплін у школах відомства Синоду. Розпочалися пошуки розширення та заміни підручничкової бази для навчання в церковнопарафіяльних школах. У деяких школах для вивчення церковнослов'янської мови педагоги активно використовували настінні таблиці, Буквар, Октоїх, книгу М. Ільмінського «Обучение церковнославянской грамоте в начальном народном училище».

Для вивчення російської мови, яка була обов'язковою, активно використовувалися підручники «Славяно-русская подвижная азбука», «Азбука» священика В. Нікольського, «Русская азбука» тощо.

Ази арифметики діти вивчали за підручниками А. Гольденберга, О. Воронова, Т. Лубенця, каліграфічні навички освоювали за підручниками В. Гербача «Методическое руководство к обучению письму», В. Пожарського «Полный курс русского чистописания» та «Русская скоропись».

1903 року Синодом було проведено чергове вдосконалення освітнього процесу в навчальних закладах, які йому підпорядковувалися. Цього року було розроблено та ухвалено нові навчальні програми для церковнопарафіяльних шкіл. Ці програми фактично дублювали предмети, які вивчалися у школах міністерства народної освіти. У школах цього типу з'являються предмети з фізики, хімії, ботаніки, зоології та астрономії. У деяких школах передові вчителі читали уроки про відомих історичних діячів.

Активними темпами у школах цього типу впроваджується церковний спів. На уроках з цього предмета учні вивчали молитви та церковні пісні, педагоги читали лекції з історії музичної освіти та культури. Проте під час вивчення цього предмета існувало чимало проблем, і найголовніша з них – відсутність кваліфікованих викладачів музики; самі співи в навчальному сенсі займали другорядне положення; учнів часто вчили не по нотах, а на слух.

Усе ж таки предмети релігійного змісту займали майже 2/3 від усього навчального плану.

У досліджуваній період у школах цього типу формуються бібліотеки. Однак вони мали більше книг і видань, спрямованих на релігійну тематику та духовний розвиток, порівняно з бібліотеками у світських школах. Усі книги були схвалені Синодом [3, с. 25].

Слід зазначити, що педагоги переймалися навчальним процесом і вихованням учнів. Досягнення та недоліки учнів фіксувалися у класних журналах, що свідчило про систематичний контроль за успішністю та поведінкою учнів. Учителі прагнули того, щоб учні не лише заучували матеріал, але й розуміли його. До нерадивих учнів застосовувалися різні форми покарань – догана, розмова у присутності учнів, залишення після уроків, позбавлення обіду, виклик батьків до школи тощо. Від січня 1891 року Синодом було заборонено застосування тілесних покарань. Це свідчило про тенденцію до гуманізації методів виховання та дисципліни в українських школах того часу [3, с. 254].

Церковнопарафіяльні школи мали свої особливі традиції та свята. Наприклад, щороку 19 лютого школи цього типу відзначали як день звільнення селян від кріпосної залежності. Це свято було важливим для формування національної свідомості та підтримки історичної пам'яті.

Спеціальною постановою Синоду учнів звільняли від навчання 11 травня на честь Дня святих Кирила та Мефодія. Це свідчило про важливість релігійних свят і подій у календарі навчальних закладів того часу.

У травні для випускників проводилися екзамени. До складу екзаменаційної комісії входили священник (керівник школи), члени педагогічної ради школи, представник від єпархіальної училищної ради. Такий склад комісії забезпечував об'єктивність і відповідність процесу вимогам церковних та освітніх стандартів.

Учні, які закінчували школу з відмінними результатами, отримували від місцевої епархіальної влади похвальні грамоти, книги, іноді подарунки. Це було визнанням їхніх зусиль і досягнень у навчанні та вихованні [6, с. 46].

Фінансування найпоширеніших на території України парафіяльних шкіл здійснювалося за рахунок бюджетів міських дум, сільських громад і меценатів. Повітові училища утримувалися частково за рахунок державного бюджету, а головним чином – за рахунок місцевих податків [1, с. 146].

Жалюгідний стан багатьох шкіл наприкінці ХІХ століття відображав нерівномірний доступ до освіти у значної частини суспільства. За статистичними даними, на учня із селянської верстви казна витрачала в рік 4 копійки, тоді на багатих – 867-1000 руб. Ці статистичні дані свідчать про значну різницю у видатках на освіту дітей із різних верств населення та відображає глибоку соціальну нерівність [5, с. 35].

Навчання в церковнопарафіяльних шкалах для більшості селянських дітей завершувало їх навчання та перебування в школі. Проте найбільш обдаровані мали можливість продовжити навчання в інших освітніх закладах вищого рівня, щоб отримати професійну освіту.

Освітня сфера Подільської губернії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. постійно відчувала гостру потребу й нестачу не тільки шкільних приміщень, обладнання, підручників, методичних посібників та наочних матеріалів (карт, схем, графіків, діаграм), але й підготовлених педагогічних кадрів. Ураховуючи те, що в Подільській губернії крім духовної семінарії не існувало інших вищих навчальних закладів, як, до речі, й у багатьох інших російських губерніях, питання кадрового забезпечення весь час стояло на порядку денному.

Як свідчать архівні та документальні матеріали, становище вчителів Подільського краю, як і більшості інших губерній російської імперії, було вкрай важким, недостатньо оплачуваним, їх освітньо-професійний рівень був недостатнім, а убогість матеріального забезпечення, відсутність нормального житла, морально-політична приниженість, низький престиж педагогічної праці зумовлювали значну плинність учительських кадрів, особливо з сільських шкіл.

У ХІХ столітті заробітна плата вчителя змінювалася в бік зростання. Якщо 1861 року вона коливалася в межах 30–120 рублів на рік, то до кінця століття зросла до 240–300 рублів. Проте вчителі церковнопарафіяльних шкіл отримували менше. Їх заробіток на рік склав 120 рублів на рік, і лише з 1896/97 навчального року оклади зросли до 180 рублів на рік.

Через низький матеріальний рівень педагогів педагогічна діяльність вчителя зазвичай тривала шість-вісім років. Це призводило до значної плинності кадрів та відповідно до великої кількості вакансій. Навіть із можливістю отримати пенсію лише п'ять-шість осіб із кожних 100 вчителів допрацьовували до пенсійного віку.

Так, у Подільській губернії 1868 року з 1159 церковнопарафіяльних шкіл тільки в 538 таких закладах викладали вчителі з певною освітою (серед яких були й відставні солдати, унтер-офіцери, волосні писарі, грамотні селяни тощо), а в інших були місцеві дячки, паламарі, інколи священики. З усіх учителів лише 813 отримували зарплату, мінімум якої складав 4 рублі, а максимум доходив до 240 рублів за рік.

Висновки. Таким чином, для організації навчального процесу імперським урядом було проведено типологізацію навчальних закладів, створено структури в губернських центрах та повітах, які відповідали за діяльність шкіл, розроблено програми та навчальні плани. Для належного навчального процесу освітнім закладам необхідні були шкільні приміщення, навчальне обладнання, підручники. Негатив у роботі шкіл було викликано низькою заробітною платою вчителів та їхнім рівнем кваліфікації. У перспективі вбачаємо включення цієї теми до навчальних програм для студентів вищих навчальних закладів.

Список використаних джерел:

1. Васильович Г. Шкільництво в Україні (1905–1920 рр.). Київ. Поліграфкнига, 1996. 359 с.
2. Державний архів Хмельницької області. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 9875. Арк. 7–12.
3. Крыжановский Е. М. Основы «Дидактики» в связи с основами церковно-приходской школы. *Церковно-приходская школа*. 1889.
4. Петренко І. М. Церковнопарафіальні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884–1917 рр.). Полтава, 2008. 218 с.
5. Перерва В. С.. Церковно-шкільна революція у Подільській єпархії другої половини XIX ст.: головні події та виконавці. *Освіта, наука та культура на Поділлі: збірник наукових праць*. Кам'янець-Подільський. Т. 18. 2011. С. 29–38.
6. Сесак І. В. Освітні заклади Поділля у другій третині XIX ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць*. Кам'янець-Подільський, 2009. С. 46.

References:

1. Vaskovych, H. (1996). *Shkilnytstvo v Ukraini (1905-1920)* [Schooling in Ukraine (1905-1920)]. Kyiv [in Ukrainian].
2. *State archive of Khmelnytskyi region* (Fund 315. Inventory 1. File 9875. Leaves 7–12) [in Ukrainian].
3. Kruzhanovskyi, E. M. (1889). *Osnovu «Dydaktyku» v sviazy s osnovamy tserkovno-prykhodskoi shkolu* [Fundamentals of "Didactics" in connection with the foundations of a parochial school]. *Tserkovno-prykhodskaia shkola* [in Russian].
4. Petrenko, I. M. (2008). *Tserkovnoparafialni shkoly Livoberezhnoi Ukrainy v systemi osvitnoi polityky uriadu Rosiiskoi imperii (1884–1917)* [Parochial schools of the Left Bank of Ukraine in the system of educational policy of the government of the Russian Empire (1884–1917)]. Poltava [in Ukrainian].
5. Pererva, V. S. (2011). *Tserkovno-shkilna revoliutsiia u Podilskii yeparkhii druhoi polovyny XIX st.: holovni podii ta vykonavtsi* [Church and school revolution in the Podilsk eparchy of the second half of the 19th century: main events and performers]. *Osvita, nauka ta kultura na Podilli*, 18, 29–38 [in Ukrainian].
6. Sesak, I. V. (2009). *Osvitni zaklady Podillia u druhiu tretyni XIX st.* [Educational institutions of Podillia in the second third of the 19th century]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli*, 46 [in Ukrainian].

Shorobura I. M.,

orcid.org/0000-0003-3728-7968

Bourdouvalis K. M.,

orcid.org/0000-0003-3973-6659

**ON THE QUESTION OF THE ORGANIZATION OF THE EDUCATIONAL PROCESS
IN PRIMARY SCHOOLS OF THE PODIL PROVINCE IN THE SECOND HALF
OF THE 19TH – AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY**

The article examines ways and methods of educational organization in elementary schools of the Podilsk province. It should be noted that the period of development of primary education in the second half of the 19th century is characterized by the multi-vector nature of educational institutions. The internal structure of public education consisted of three links. Provincial and district school councils were created to manage primary schools. The provincial council, chaired by the diocesan bishop, consisted of the governor, the director of schools, and two members from the provincial assembly (zemstvo). The county council consisted of representatives of internal affairs and public education, who were appointed by the governor and the inspector of the educational district, the spiritual department, two representatives of the county assemblies (zemstvo) and representatives of those departments that had their schools in the county, as well as a representative of the city self-government. The main subjects of their teaching were the Law of God, the Russian language, and arithmetic. In the two-class ministerial schools, which constituted the highest and completed degree of elementary education, history, geography, natural science, the basics of planimetry, drawing, and church singing were also studied. In addition to general education subjects, in some rural schools students also studied crafts. It should be noted that the teaching and attitude of teachers to students was not formal. Be sure to keep a cool magazine. Teachers strove to ensure that students not only memorized, but also understood the material. Methods of punishment for violators of discipline were: reprimand, talking in the presence of students, leaving after lessons, depriving them of lunch, calling parents to school, etc. In the second

half of the 19th and the beginning of the 20th centuries, the educational sphere of the Podilsk province constantly experienced the acute need and shortage not only of school premises, equipment, textbooks, methodical guides and visual materials, but also of trained teaching staff. Taking into account the fact that there were no other higher educational institutions in the Podilsk province except for the theological seminary, as, by the way, in many other Russian provinces, the issue of personnel support was always on the agenda.

Key words: education, reformation, parish, Podilsk province, school.

Дата надходження статті: 27.12.2023 р.

Рецензент: доктор педагогічних наук, професор Галус О. М.

УДК 371.7

DOI <https://doi.org/10.37915/pa.vi55.542>

Болотникова Т. Г.,
orcid.org/0009-0003-2826-2491

РОЛЬ ФІЗКУЛЬТУРНОГО КОМПЛЕКСУ «ГОТОВИЙ ДО ПРАЦІ ТА ОБОРОНИ» У ФІЗИЧНІЙ ПІДГОТОВЦІ ШКОЛЯРІВ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ (1930–1991 РР.)

У статті здійснено ретроспективний аналіз зародження та розвитку комплексу ГПО («Готовий до праці та оборони») та БГПО («Будь готовий до праці та оборони»), розглядаються причини, що сприяли створенню фізкультурного комплексу, визначаються цілі та завдання ГПО, спрямовані на фізичну підготовку та фізичний розвиток школярів підліткового віку. Фізкультурний комплекс ГПО / БГПО – це спеціальна програма фізичної підготовки та фізкультурної освіти, яка була спрямована на фізичне виховання різних вікових груп, на розвиток масового спорту та оздоровлення народу загалом, передбачала виконання державних вимог комплексу за рахунок забезпечення систематичних занять за віковими програмами фізичного виховання.

У роботі розкриваються основні етапи формування структури комплексу ГПО, та визначаються етапи його подальшого розвитку й удосконалення. Аналізуються основні причини, що сприяли зміні змісту у всесоюзному фізкультурному комплексі, його структурних елементів, а також нормативні вимоги до дітей шкільного віку. Викладено матеріал, який сприяє розумінню ролі фізкультурного комплексу ГПО у формуванні усвідомленої потреби в регулярному занятті фізкультурою та спортом дітей шкільного віку, а також розкриває умови, що сприяли збільшенню учасників руху ГПО та БГПО. Наводяться основні форми розвитку масової фізичної культури та спорту.

Автором підсумовано роль комплексу в історії розвитку фізичної культури та спорту в СРСР у 1931–1991 роках, проаналізовано причини, через які знизилася популярність всесоюзного фізкультурного комплексу ГПО, а також можливості його відродження в Україні через призму сьогоденних реалій життя, проблем і перспектив.

Серед перспективних напрямків подальших досліджень особливу увагу слід приділити питанню сучасних методів формування усвідомленої потреби систематичних занять фізкультурою серед дітей шкільного віку.

Ключові слова: фізична підготовка, фізична культура, прикладні вміння та навички, фізичний розвиток, оздоровча спрямованість.

Постановка проблеми. Унаслідок п'ятирічного життя українців у режимі онлайн: в умовах пандемії та активних бойових дій здоров'я населення, дітей зокрема, різко погіршилося, про що свідчить щорічний звіт Міністерства охорони здоров'я України «Про стан здоров'я населення України та епідеміологічну ситуацію»: «...У країні відсутня